

GENERATIES EN SOLIDARITEIT: DE DAAD BIJ HET WOORD?

Lieve VANDERLEYDEN en Marc CALLENS¹

Is de Vlaming de dag van vandaag nog bereid zorg en ondersteuning te verlenen aan zieken, gehandicapten, ouderen? Waarin verschilt de zorgende Vlaming van de niet-zorgende? Wat is kenmerkend voor de zorgontvanger en voor de zorgrelatie? Hoe zien de zorgpatronen er uit binnen de migrantengemeenschap en vooral welke verwachtingen treft men er aan wat de zorgverlening betreft?

Wat met de opvang van Vlaamse kinderen: brengen zij hun tijd vooral door bij de ouders of zijn min-3-jarigen steeds meer aanwezig in de externe opvang zoals in dagverblijven, opvanggezinnen, bij grootouders, of het basisonderwijs als het over wat oudere kinderen gaat? Wat is het effect van een echtscheiding op de opvang van kleinkinderen door grootouders? Springen grootouders meer in wanneer hun zoon of dochter uit de echt is gescheiden?

Wat valt er te zeggen over de wisselwerking tussen de informele en de formele zorg? Wordt de informele zorg zijnde de zorg uitgaande van familie, vrienden, kennissen, burens, verdrongen door de formele, maatschappelijk georganiseerde zorg? In welke mate zijn Europese burgers van oordeel dat individuen zelf moeten instaan voor de zorg van kinderen, ouderen, zieken of vinden ze dat dit hoofdzakelijk een bekommernis is voor de overheid?

Deze veelheid aan vragen vormt het voorwerp van een studie waarin de solidariteit tussen en binnen generaties aan bod komt (zie Vanderleyden & Callens, 2012). Solidariteit als verbondenheid, het besef elkaar te moeten steunen in situaties van afhankelijkheid waarbij de sterkere zich inzet voor de zwakkere, heeft te maken met een houding of gevoel van verantwoordelijkheid ten overstaan van de andere, maar

1 Lieve Vanderleyden is dr. in de Sociale Wetenschappen (KULeuven) en behaalde een kwalificatie in de gerontologie. Ze is als senior researcher verbonden aan de Studiedienst van de Vlaamse Regering en bouwde expertise op rond thema's als vergrijzing, leefomstandigheden van ouderen en ouderenbeleid. Marc Callens is licentiaat Sociologie, master of Statistics en behaalde een doctoraat in toegepaste kwantitatieve methoden. Hij is programmacoördinator onderzoek (macro-economie, demografie en sociaal-maatschappelijke ontwikkelingen) bij de Studiedienst van de Vlaamse Regering en verricht er onderzoek naar kwaliteit van het leven. Contact: lieve.vanderleyden@dar.vlaanderen.be.

ook met feitelijke gedragingen. Solidair handelen kent vele vormen. In deze studie focussen we inzonderheid op de solidariteit op het niveau van de primaire sociale bindingen of het microniveau. Gegeven dit perspectief pogen we de solidariteit tussen generaties (bijvoorbeeld tussen volwassen kinderen en hun ouders) en binnen generaties (bijvoorbeeld tussen echtgenoten/partners) in beeld te brengen.

Er werd een brede waaier van micro-data uit het Rijksregister (2004, 2011) en uit diverse recente surveys aangeboord om een antwoord te geven op de gestelde vragen. Zo werd gebruik gemaakt van de Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE, 2004/2005, 2006/2007), de survey Sociaal-Culturele Verschuivingen in Vlaanderen (SCV, 2011), de Generations and Gender Survey (GGS, 2008-2010), de enquête Gezinnen, Gezondheid en Opvang (GEZO, 2005), de European Social Survey (ESS, 2008/2009) en de survey Scheiding in Vlaanderen (SiV, 2009/2010).

Tot welke inzichten hebben deze analyses geleid? We overlopen de belangrijkste resultaten op een drietal vlakken: de (familiale) zorg; de educatie en opvang van (klein)kinderen; en de rol van de overheid.

(Familiale) zorg

De zorgverlening kan de vorm aannemen van instrumentele hulp: het gaat dan om het opnemen van zorgtaken voor een ziek, gehandicapt of ouder persoon via hulp in het huishouden, bij de persoonsverzorging, bij administratieve taken, ... Het samenwonen van meerdere generaties onder één dak kan ook als een vorm van solidariteit worden beschouwd. Dergelijke uiting van solidariteit treffen we vaker aan bij personen van vreemde herkomst. Zo blijken ouderen van Turkse en van Noord-Afrikaanse her-

komst verhoudingsgewijs vaker dan de Belgen samen te wonen met kinderen en kleinkinderen. Ze wonen minder vaak alleen vergeleken met de Belgen. Vooral Marokkaanse en Turkse ouderen wonen samen met een zoon of dochter van wie ze zorg en ondersteuning verwachten. Collectief wonen is voor hen geen optie. Rijksregistergegevens tonen echter aan dat er verschuivingen in de huishoudsamenstelling gaande zijn. In vergelijking met 2004, wordt er in 2011 onder de Italiaanse en vooral de Turkse ouderen minder samengewoond met andere personen. Ook het samenwonen in een meergeneratiehuishouden komt minder voor.

Als het op zorg en ondersteuning aankomt, wensen personen met herkomst uit Turkije of Noord-Afrika vooral op de gezins- en familieleden terug te vallen. Hun visie op ouderenzorg vertrekt vanuit het gezin of de familie als centrale as, en dat geldt zowel voor het verstrekken van zorg en opvang als voor financiële ondersteuning. Het valt op dat de jongere generatie van vreemde herkomst al wat genuanceerder is in zijn denken over familiale zorg en ondersteuning.

De situatie is enigszins anders binnen families in Vlaanderen. Zo vindt de zorgverlening er veel minder plaats in het kader van een gemeenschappelijk huishouden: in meer dan 80% van de gevallen wordt de zorg verstrekt buiten het huishouden. Wanneer er in één van de generaties een zorgnood aanwezig is, dan is (kan) co-residentie een optie (zijn). In dat geval is de hulpuitwisseling mogelijks ook effectiever. Maar tegelijk impliceert het delen van het huishouden ook een verlies aan privacy. Al sinds de jaren 1980 gaat in Vlaanderen het samenwonen van meerdere generaties onder één dak in dalende lijn, dit als gevolg van een drang naar zelfstandigheid en onafhankelijkheid van zowel de jongere als de oudere generaties. Uit de analyses blijkt verder dat de zorg, gegeven de geringe

ruimtelijke afstand tussen de informele verzorger en de zorgontvanger, zonder al te veel problemen over de grenzen van het huishouden heen kan worden getild.

Verder wordt vastgesteld dat de zorg vooral in opgaande lijn gaat: van een kind naar een (schoon)ouder (meestal) of een grootouder. In dit opzicht kan er sprake zijn van de reciprociteitsnorm: men geeft terug in de mate dat men heeft gekregen. Ook altruïsme, de onbaatzuchtige zorg voor het welzijn van anderen, is vaak een onderliggende beweegreden. De zorg kan eveneens worden ingegeven door 'normative kinship obligations': een zeker gevoel dat dit zo hoort. Deze norm heeft betrekking op alle familieleden, maar speelt toch sterker in een ouder-kind relatie.

Er is ook zorg en ondersteuning binnen één en dezelfde generatie. Zorg tussen echtgenoten of partners is niet alleen langdurig, ze kent tevens een hoge frequentie en een hoge intensiteit. Ze omvat een groter aantal zorgtaken dan bijvoorbeeld in het geval van een kind-ouder zorgrelatie. Toch wijzen de resultaten niet in de richting van een hogere belasting bij de partner als verzorger in vergelijking met een kind als verzorger. In tegendeel zelfs: gerefereerd aan degenen die zorgen voor een ouder of schoonouder, voelen partners zich minder belast.

Omwille van een aantal demografische ontwikkelingen zoals de vergrijzing - ook merkbaar binnen de populatie van vreemde herkomst -, de stijgende participatie van vrouwen op de arbeidsmarkt, het toenemend aantal echtscheidingen en als gevolg daarvan het stijgend aantal nieuw samengestelde gezinnen, rijst de vraag of de zorgpatronen van vandaag ook die van morgen zullen zijn. Is hier ruimte voor optimisme?

Uit de empirische gegevens blijkt dat (nog steeds) meer vrouwen dan mannen zorg ver-

lenen. Een voltijdse baan op de arbeidsmarkt is meestal niet compatibel met een informele zorgtaak, maar deeltijdse beroepsarbeid valt best wel te combineren met zorg. Het klopt dus niet dat enkel niet-beroepsactieven het zorgpotentieel uitmaken. Overigens is er ook de vaststelling dat sociaal geëngageerde mensen meer zorg verlenen dan niet-geëngageerde. Wie actief is binnen een bepaald segment van de samenleving is dat vaak ook binnen andere segmenten.

“ Het klopt niet dat enkel niet-beroepsactieven het zorgpotentieel uitmaken. ”

Een overheid die de arbeidsparticipatie van vrouwen en inzonderheid die van 45-64-jarige vrouwen wil stimuleren, moet meerdere sporen uitzetten. Een aangepast arbeidsaanbod voor werkenden gekoppeld aan soepele uitstapregelingen, adequate verlofregelingen op de korte en lange termijn en het stimuleren van een 'sense of sensitivity' bij werkgevers zijn maar enkele van de mogelijke pistes. Naast het faciliteren van de zorg moet ook ingezet worden op het ondersteunen ervan. Goed uitgebouwde thuiszorgdiensten en transmurale voorzieningen kunnen informele verzorgers ontlasten. Investerings in technologie zoals de toepassing van ICT in de zorg kunnen het zorgaanbod ten goede komen. Er is nood aan transparante informatie en een gerichte communicatie ten aanzien van zowel de professionele als de informele zorgverleners en de zorgontvangers.

Opvang en educatie van (klein)kinderen

Het empirisch onderzoek in deze studie bevestigt het bestaan van belangrijke solidariteits-

stromen, niet alleen in de zorg maar ook in de educatie van kinderen en de opvang van kleinkinderen.

Op basis van individuele tijdbestedingsgegevens wordt vastgesteld dat kinderen van 0-12 jaar door verschillende actoren worden bijgestaan in hun ontwikkelingsproces. Dat zijn op de eerste plaats de eigen ouders (interne educatie), vervolgens komen allerhande externe educatiekanalen in beeld. Het gaat dan over personen of instanties buiten het gezin, zoals formele dag-educatie in dagverblijven, opvanggezinnen en scholen, informele educatie voornamelijk door grootouders, en andere externe activiteiten aangeboden door diverse organisaties.

Algemeen gezien is de participatie van 0-12-jarige kinderen aan de externe educatie in Vlaanderen toegenomen tijdens de voorbije jaren. Er bestaan wel nog grote verschillen tussen kinderen van 0-2 jaar en 3-12 jaar, wat vooral te maken heeft met de evolutie van de visies en het gevoerde beleid in onze samenleving. Bij kinderen van 3-12 jaar is de participatiegraad in de externe educatie bijna maximaal, terwijl die bij 0-2-jarigen nog veel lager ligt. Bij baby's van 0-3 maanden is de participatiegraad in de externe educatie laag, maar die neemt snel toe wanneer de ouders (moeder) terug aan het werk gaan. De studie illustreert onder meer dat de formele dageducatie (kinderopvang) van kinderen van 3 maanden tot 2 jaar niet primair gericht is op de persoonlijke ontwikkeling van kinderen, maar vooral een voorziening is ten behoeve van het beroepsleven van ouders. Het aantal uren externe educatie is beperkt in vergelijking met het aantal uren educatie door de ouders, maar het is ruim in vergelijking met het aantal uren beroepsarbeid van ouders. Kinderen van 3-12 jaar genieten gemiddeld 35 à 40 uur per week externe educatie, waarvan het merendeel formele dageducatie (basisonderwijs); bij kinderen van 0-2 jaar ligt het aantal uren lager. Kinderen van

0-12 jaar verblijven minder uren bij de grootouders dan in de formele dageducatie, met uitzondering van baby's jonger dan 3 maanden. Dit betekent niet dat de betekenis van grootouders in het leven van kinderen mag worden onderschat.

“ De formele dageducatie (kinderopvang) van kinderen van 3 maanden tot 2 jaar is niet primair gericht op de persoonlijke ontwikkeling van kinderen, maar vooral een voorziening ten behoeve van het beroepsleven van ouders. ”

Grootouders vervullen een belangrijke functie zeker ten aanzien van werkende dochters. Opmerkelijk is dat grootouders niet vaker opvang bieden bij een scheiding van hun dochter of zoon; met andere woorden het effect van de partnerstatus van de ouders is niet significant voor wat betreft de opvang door grootouders. Grootouders, en dan vooral grootmoeders, springen wel vaker in wanneer de vader na een scheiding geen nieuwe partner heeft. Vaders die gescheiden zijn en geen nieuwe partner hebben, steunen vaker dan gescheiden moeders zonder nieuwe partner op hun ouders voor de opvang van hun kinderen. Grootouders, en vooral grootmoeders, spelen een belangrijke rol als informele verzorger. Solidariteit krijgt hier de vorm van een ondersteuning van ouders van hun volwassen kinderen via de opvang van de kleinkinderen. Tegelijk is er een emotionele bekommernis en een lotsverbondenheid. Grootouders beleven plezier aan hun kleinkinderen; deze laatste maken integraal deel uit van de leefwereld van grootouders. Contacten tussen grootouders, ouders en kleinkinderen worden in stand gehouden of zelfs geïntensifieerd en de band tussen de generaties wordt verstevigd. Kijken we naar de opvang van kleinkinderen vanuit

het perspectief van de grootouders, dan is de burgerlijke staat van de grootouder van belang. Gehuwde of samenwonende grootouders die nooit zijn gescheiden, staan vaker in voor de opvang van hun kleinkinderen dan alleenstaande grootouders. De woonafstand speelt eveneens een rol: bij een grotere woonafstand is de frequentie van de zorg voor kleinkinderen kleiner. Uit het bovenstaande leiden we af dat ook in de zorg voor kinderen en de opvang van kleinkinderen vrouwen centraal staan en dat transities in gezinssamenstelling de opvang kunnen hypothekeren.

Rol van de overheid

De zorg voor anderen in de meest ruime betekenis is een gedeelde verantwoordelijkheid waarbij meerdere actoren in beeld komen: gezinnen, overheid, allerhande organisaties en instellingen. Aansluitend hierbij wordt wel eens geopperd dat de door de overheid geboden dienstverlening de private hulp van gezinnen en families verdringt. Genereuze welvaartsarrangementen zouden nefast zijn voor de zorg en ondersteuning door gezinnen en families. Maar het omgekeerde kan ook: veel hulp door gezinnen en families zou de tussenkomst van de overheid inperken.

De resultaten in deze studie bieden weinig houvast voor een verdringingsthese. Hoge niveaus van formele thuiszorg gaan in Vlaanderen samen met hoge niveaus van informele zorg. In een Europees vergelijkend perspectief is dat niet altijd het geval: zo is er in Frankrijk wel enige evidentie voor de verdringingsthese.

Opgesplitst naar aard van de zorg (huishoudelijke hulp, hulp bij de persoonsverzorging) blijkt dat de patronen voor hulp bij huishoudelijke taken grotendeels parallel lopen met de globale patronen. Veel formele zorg wordt gecombi-

neerd met veel informele zorg. Een hoog niveau van publieke ondersteuning voor huishoudelijke hulp gaat dus niet noodzakelijk samen met een laag niveau van private ondersteuning. Voor de persoonsverzorging ligt het enigszins anders: in landen waar veel ouderen voor verpleging en persoonsverzorging professionele diensten inschakelen, ontvangen relatief weinig ouderen informele hulp bij die activiteiten. In dit verband is het van belang te wijzen op verschillen in preferentie inzake het ontvangen van hulp bij persoonsverzorging versus hulp bij huishoudelijke taken. Ouderen geven voor verpleging en persoonsverzorging - zeker als het gaat om langdurige hulp - de voorkeur aan ondersteuning door professionele diensten boven de informele zorg.

In een Europees vergelijkend perspectief is globaal genomen het zorggebruik van Vlaamse ouderen opvallend omdat de kans op het gebruik van formele thuiszorg nagenoeg nergens anders hoger is dan in Vlaanderen. Het hoge gebruik van formele zorg wordt er gecombineerd met informele zorg of de zorg door de echtgeno(o)t(e) of partner, een kind, of een andere verwante.

“ Een overheid die bespaart op professionele ondersteuning binnen welke sector dan ook (ouderen, personen met een handicap, jonge kinderen, ...) bewijst de informele zorgsector geen dienst. ”

Het samengaan van formele en informele zorg getuigt van complementariteit in de zorg. Overheid en gezinnen zijn partners in de zorg en geen concurrenten. Een overheid die bespaart op professionele ondersteuning binnen welke sector dan ook (ouderen, personen met een handicap, jonge kinderen, ...) bewijst de

informele zorgsector geen dienst. In tijden van budgettaire krapte is een dergelijke beperking verleidelijk en komt de zachte sector meestal eerst aan de beurt.

De overheid, de gezinnen en families, private organisaties, ... produceren en delen de welvaart. De creatie van welvaart in een samenleving is immers een samenspel van verschillende actoren. Maar welke verantwoordelijkheid draagt de overheid in deze en hoever reikt die verantwoordelijkheid? Hoe denken Europese burgers over de rol van de overheid in de zorg voor zieken, ouderen en zwakkeren in onze samenleving? Zijn het de burgers zelf die daarvoor moeten instaan of heeft de overheid daarin een belangrijke taak te vervullen?

Bij het realiseren van de gezondheidszorg, het garanderen van de levensstandaard van ouderen en het mogelijk maken van betaalde verlofmogelijkheden in het kader van de zorg voor zieken, kijkt de burger vooral in de richting van de overheid. Alhoewel er op dat vlak significante verschillen voorkomen tussen landen, bieden toch vooral verschillen in de individuele situatie van de burgers een verklaring voor de verschillen in het belang dat men hecht aan de rol van de overheid. Gezinnen met een laag inkomen, mensen met een functiebeperking en gezinnen met kinderen vertrouwen nog meer op de overheid.

Maken sociale voorzieningen mensen dan minder bereid om voor elkaar te zorgen? Het instemmen met de uitspraak dat sociale voorzieningen mensen zou aanzetten om minder voor elkaar te zorgen of dat mensen zich minder verantwoordelijk zouden voelen voor zichzelf en hun gezin – als zijnde negatieve gevolgen van de welvaartsstaat - vindt men sterker terug bij ouderen en degenen die gemakkelijker met hun inkomen kunnen rondkomen. Tevens wordt vastgesteld dat hoge verwachtingen ten aanzien van de rol van de overheid samengaan met een geringere instemming met de negatieve gevolgen van de welvaartsstaat op het vlak van informele zorg en steun.

Ter afronding

Weliswaar zijn houdingen geen directe graadmeter voor gedragingen, maar in het sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt doorgaans niet betwist dat houdingen een rol spelen in het gedrag van mensen. De studie biedt alvast enige steun voor het verband tussen houdingen en gedragingen. Vlaamse surveygegevens tonen aan dat burgers die blijf geven van een grotere familie-oriëntatie, vaker informele steun verlenen dan degenen die minder familie-georiënteerd zijn. Ook burgers die vrijwilligerswerk opnemen, treden vaker aan als informele verzorger. Mensen laten zich dus leiden door bepaalde houdingen waarmee ze in het leven staan.

Bibliografie

Vanderleyden, L. & Callens, M. (red.) (2012). *Generaties en solidariteit in woord en daad*. Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-studie 1.